

B. Mulder, *Andries Sternheim. Een Nederlands vakbondsman in de Frankfurter Schule* (Dissertatie Groningen 1991; Zeist: Kerckebosch, 1991, 291 blz., f37,50, ISBN 90 6720 123 5).

In deze dissertatie schetst Bertus Mulder leven en werk van de sociaal-democraat Andries Sternheim (1890-1944). Sternheim gaat begin 1905 als leerling in het diamantvak werken en wordt enkele jaren later lid van de ANDB. Dit lidmaatschap stimuleert zijn leergierigheid en hij zal verschillende studies ter hand nemen, waarbij de verhoudingen in de diamantindustrie en de strijdtraditie van de ANDB een belangrijke achtergrond van zijn denken zullen vormen. Sternheim wordt socialist en sluit zich in 1909 aan bij de SDAP, waar hij een groeiende interesse ontwikkelt in de culturele betekenis van de strijd der arbeidersklasse en in het verband tussen materiële omstandigheden en de geestelijke ontplooiing van de arbeiders. Dit stimuleert, tesamen met een kritische houding in de eerste wereldoorlog tegenover de godsvredepolitiek van de partijleiding, de vorming van Sternheim tot een 'socialistisch intellectueel'. Het uit zich in een groeiende publicistische activiteit en zeker ook in Sternheims aanstelling als hoofd van de bibliotheek- en documentatieafdeling van het 'Internationaal Verbond van Vakverenigingen' (IVV) in 1920. In deze functie raakt hij betrokken bij drie grote thematieken van de jaren twintig: de economische democratie; de economische crisis en de Russische revolutie. Ook besteedt hij aandacht aan het probleem van de spanningsverhouding tussen arbeid en vrije tijd en hij analyseert de gevolgen van de concentratie- en rationalisatietendities van het kapitalisme. Van 1927 tot 1931 werkt hij bovendien aan een internationaal economisch program en hij is ook betrokken bij onderzoek naar de naleving van de achturenconventie ten behoeve van de 'Internationale Arbeidsorganisatie'. Daarnaast blijft hij actief voor de SDAP waar hij het begrip 'constructief socialisme' introduceert, dat in de nadruk op de culturele en psychologische kant van het socialisme vooruit wijst naar Hendrik de Mans *De psychologie van het socialisme* uit 1926.

In 1931 wordt Sternheim benoemd tot hoofd van de nevenvestiging te Genève van het beroemde 'Institut für Sozialforschung', dat onder leiding staat van de sociaal-filosoof Max Horkheimer. Een wetenschappelijk uiterst vruchtbare periode breekt aan, waarbij Sternheim zich gaat concentreren op het vrijetijdsprobleem en op de positie van het gezin. Ten aanzien van het gezin werkt Sternheim mee aan de publikatie *Studien über Autorität und Familie* uit 1936. Hij keert zich tegen een te rigide gebruik van de psychoanalyse en kritiseert Max Horkheimer en Erich Fromm, die het gezin opvatten als een voorname *agens* van handhaving der vigerende onderdrukkende kapitalistische verhoudingen. Volgens Sternheim is het gezin daarentegen relatief autonoom ten opzichte van de maatschappij, wat de mogelijkheid inhoudt van democratische gezinsrelaties en van bewuste opvoeding tot eigen oordeelsvorming en dus van het ontstaan van tegentendities tegenover totalitaire ontwikkelingen.

Dit meningsverschil verdiept zich verder met betrekking tot het vraagstuk van de vrije tijd. Sternheim publiceert in 1932 de studie 'Zum Problem der Freizeitgestaltung' in het *Zeitschrift für Sozialforschung*. Zowel in deze als andere studies stelt Sternheim het concrete empirische onderzoek naar de situatie van de arbeider centraal en benadrukt ook het onderscheid tussen functie en gebruik van de vrije tijd in democratische en totalitaire landen. Dit botst in toenemende mate met de idee van Horkheimer c. s., dat het proletariaat als factor van maatschappelijke verandering afgeschreven moet worden en met hun these, dat het fascisme het noodzakelijk gevolg is van het monopoliekapitalisme. De hieruit resulterende 'kritische theorie', vooral verwoord door Horkheimer en Marcuse, laat daarom concreet onderzoek naar de levensvoorwaarden van de arbeider schieten en concentreert zich op een globale maatschap-

pijkritiek en op kenmerken van de vervreemding onder het kapitalisme. Ook verzet Sternheim zich tegen de rooskleurige ideeën van Marcuse en Horkheimer over een toekomstige ideale socialistische maatschappij, die ze als de absolute negatie van de vigerende kapitalistische verhoudingen voorstellen.

Deze kritiek wordt Sternheim niet in dank afgenomen. Een artikel over vrije tijd en de totalitaire staat wordt door het *Zeitschrift* geweigerd, maar veel ernstiger is de beslissing van de leiding van het instituut, dat inmiddels verplaatst is naar New York, Sternheim in 1938 tegen een sterk verminderd inkomen naar Amsterdam terug te sturen om er als *Privatwissenschaftler* te gaan werken. Nadat Sternheims inkomen nog verder is beknot en bovendien de dreiging van Nazi-Duitsland angstig toeneemt, schrijft Sternheim begin 1939 aan Horkheimer Europa te willen verlaten. Van een reactie op deze noodkreet is niets bekend, maar de brief bewijst wel de onjuistheid van Horkheimers naoorlogse opmerking dat Sternheim niet wilde vertrekken, omdat diens vrouw in Nederland wilde blijven. Op 6 maart 1944 worden Andries Sternheim en vrouw in Auschwitz omgebracht, nadat ze op een onderduikadres de deportatie van hun beide zoons nog hebben moeten meemaken.

De eigenlijke verdienste van Mulders studie is de nauwgezette beschrijving van leven en werk van de tot dan toe amper bekende sociaal-democraat Andries Sternheim. Tegelijkertijd valt te betreuren dat verdere pretenties klaarblijkelijk hebben ontbroken, waardoor de studie een eenzijdig 'eendimensionaal' beeld geeft van Sternheims leven. Dit komt zeker voor een deel door de weinig boeiende schrijfstijl van Mulder waardoor zelfs de meest opzienbare informatie van elk *esprit* blijkt ontdaan, terwijl bovendien Sternheim niet tot de meest boeiende persoonlijkheden uit het universum te rekenen valt. Van meer belang is echter het grotendeels ontbreken van verschillende niveaus van analyse, die voor de interpretatie van Sternheims denken en handelen onontbeerlijk lijken. Zo ontbreekt vrijwel elke poging tot het duiden van Sternheims opvallend bedeesde optreden, dat hem maar al te gemakkelijk tot slachtoffer maakt van het frappant autoritaire gedrag van de 'anti-autoritaire' Frankfurters. Ernstiger nog lijkt me het gegeven, dat Sternheims leven slechts oppervlakkig en terloops verbonden blijkt met verschuivende maatschappelijke en politieke gegevenheden. Wat resteert is een Sternheim die, ontdaan van psychologische diepgang en van een wezenlijke maatschappelijke inbedding, vooral als een verzameling geschriften en gedragingen aan ons voorbijtrekt. Anderzijds moet gezegd, dat de weergave van Sternheims ideeëngoed consciëntieus is geschied en dat vooral de hoofdstukken over de (conflicterende) relatie tussen Sternheim en de 'Frankfurters' een niet onbelangrijke bijdrage leveren aan onze kennis omtrent Sternheims intellectuele positie in dit milieu en vooral ook omtrent de reacties der Frankfurters op afwijkende opinies. Dat alleen al maakt dit boek waard om gelezen te worden.

Henny Buiting

E. Gerard, ed., *De christelijke arbeidersbeweging in België 1891-1991*, I en II (Kadoc-studies XI; Leuven: Universitaire Pers Leuven, 1991, 387 blz., (I), 624 blz., (II), Bf1950,-, ISBN 90 6186 449 6).

De herdenking van honderd jaar *Rerum Novarum* heeft vorig jaar heel wat tekstverwerkers in beweging gebracht. In België was de publikatie van een lijvige studie het resultaat, geschreven door 14 historici onder redactie van Emmanuel Gerard, die zelf ook vier hoofdstukken voor zijn rekening nam. Uit de *curricula* van de auteurs valt op te maken, dat ze vrijwel allen in Leuven hebben gestudeerd en dat de helft van hen thans nog aan deze universiteit verbonden is, terwijl